

SZŰZ MÁRIA KULTUSZ ÉS IKONOGRÁFIA A PÉCSI EGYHÁZMEGYÉBEN

A Szt. István alapította pécsi egyházmegye¹ középkori Szűz Mária tiszteletére vonatkozóan csak szórvány adatokkal rendelkezünk. Mégis térségünkben néhány középkori templomdedikáció és a művészettörténeti szempontból is számontartott Mária ábrázolások (pl. Cserkút, Siklós) jelzésértékűek az egykori Szűz Mária kultuszra vonatkozóan.

A templomdedikáció változása tekintetében jellegzetes térségünkben pl. a XII. századtól fennálló mánfai kerített templom, melyet Sárlos Boldogasszony tiszteletére szenteltek. Dedikációja történeti, ikonográfiai szempontból vitatott, ugyanis ez a titulus csak egy meglehetősen későn elterjedt Mária ünnepünkhöz kapcsolható. Sárlos Boldogasszony tisztelete a ferencesek nyomán népszerűsödik, és ünnepe a XIII. században válik egyetemessé. Példánknál maradvá, a templomot az 1742. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint Varsányi István remete renováltatta, ezután szentelték újra Nagyboldogasszony tiszteletére.² A pécsi egyházmegyében a hódoltságot követően kialakult, sajátos történelmi körülmények és a telepítések miatt találkozunk helyenként kettős illetve hármass dedikációval.

Egyik szép példája egyházmegyénkben Závodról ismert. A török időkben a falu lakossága kihalt. 1718-ban, a Fulda környékéről érkező német telepesek már csak három templomromot találtak. Az emlékezet csak a Hétfájdalmú Szűz és Keresztelő Szent János dedikációját őrizte meg. Az előbbi templom tornya 1759-ben még látható volt. A jelenlegi templomot a romos Keresztelő Szent János templom helyére és nevére építették fel, 1764–68 között, – részben a két másik templom anyagából.³ A XVIII. századi berendezés megőrizte és folyamatossá tette a Hétfájdalmú Szűz egykori emlékezetét.

Szűz Mária festett barokk szobra a gyóntatószék felett, gazdagon díszített rokokó jellegű üvegszekrényben látható. A szenvedést jelképező piros ruhában, ke-

¹ A pécsi egyházmegye Tolna és Baranya területét foglalja magába. Határai egykor délen a Szávaig terjedtek. A Dráván túli területek egy része később a Szt. László alapította zágrábi egyházmegyéhez került. A trianoni békeszerződésig a Drávaszög (a Dráva és a Duna által határolt terület) és a donjimihojaci esperesi kerület a pécsi püspökséghez tartozott. Ezt követően a leválasztott szlavóniai és dél-baranyai vidéket is a djakovari püspökséghez csatolták.

² Mánfa a középkorban önálló templom volt. A XVIII. században lett Magyarszék filiája. Építészettörténeti leírását ld. Dercsényi 1984. 23–25.

³ Historia Parochiae (HP) Závod ab anno 1718. Kézirat.

zében kendőt tartva áll, szívében tör, feje körül 12 csillagból álló, sugárzó glória. A látvány ikonográfiai tartalma, Mária, a Fájdalmas Anya, a bűnösök oltalma. Mint ábrázolási típus, jellegzetes példája a korabeli ún. Schmerzen Marien skémáknak. Egyik legismertebb németföldi példaként idézhetjük az augsburgi egyházmegyében lévő steinbachi búcsújárótemplom kegyszobrát (1620-25), melynek mintájára számos Mater Dolorosa képet metszettek a XVII-XVIII. században.⁴

A hagyomány szerint Závodon, a két egykori templom emlékezte összekapcsolódott. Nemcsak Keresztelő Szt. János ünnepét, hanem Fájdalmas Mária napját is megülték. Ennek jegyében szeptember 15-én, szobra előtt gyertyát égettek. A szokás a németek kitelepítéséig érvényben maradt. A történeti tényezők magyarázzák azt is, hogy térségünkben templomaink és kápolnánk dedikációja zömében a XVIII. században alakult ki végleges formában. Egyházmegyénk területén 120 templomot és kápolnát szenteltek Szűz Mária tiszteletére. Részletes összehasonlító elemzés helyett csupán néhány jellemző sajátosságról szólnánk. A megújuló Mária tisztelet jegyében a XVIII. századtól templomainkat leggyakrabban, Nagyboldogasszony, Szűz Mária Szent Neve, és Sarlós Boldogasszony nevére szentelték. Ezen kívül előfordul a Magyarok Nagyasszonya, Kisboldogasszony, Szeplőtelen Fogantatás, Fájdalmas-vagy Hétfájdalmú Szűz Mária, Havas Boldogasszony, Rózsafüzér Királynője, Gyertyaszentelő Boldogasszony, Kármelhegyi Boldogasszony, Segítő Boldogasszony (Maria Hilf) Szűz Mária bemutatása, Szűz Mária Szent Szíve, Szűz Mária Anyasága, Szomorúak Vigasztalója titulus is. Szűz Mária helyenként, főleg a kápolnák dedikációja esetében társpatrónusa a védőszenteknek, főleg a német telepítéssel térségünkbe érkező Segítő szenteknek, valamint a „pestises” szenteknek egyaránt.⁵

A következőkben szólnánk egyházmegyénk Mária tiszteletének néhány sajátos vonásáról. Gyűjtéseink során figyeltünk fel olyan régebbi gyökerű, paraliturgikus vonásokat sem nélkülöző szokásokra: ami térségünkben az 1950-es évekig élő maradt. Egyházmegyénk területén a szakrális táj jelentős alkotóelemeit képezték a csodaforrások és szentkutak.⁶ A hozzájuk fűződő kultusz megnyilatkozásait a magyar szakirodalom néhány kivételtől eltekintve főleg a búcsújáróhelyekkel együtt vizsgálta. Számos olyan csodaforrásról tudunk, amely azonban önállóan, Szűz Mária gyógyító ereje jegyében vált ismertté. Ilyen volt Mecsek-Szentkút, a palotabozsoki Sarlós Boldogasszony-kápolna forrása, a kocsolai csodaforrás, Maráza, Pincehely csodakútja valamint a gyöngyösmelléki forrás. A bibliai történetek analógiáira is visszautal, hogy vizsgált példáink többségében a szentkutakhoz zarándoklók nemcsak a testi, hanem a lelki bajokra is találtak enyhülést. Tóth István, egykori hosszúhetényi búcsúvezető metafizikailag így értelmezte a csodaforrást felkereső ember számára a megtisztulás jelentőségét: „A kút a másvilágon van, ez a lélekhő tartozik nem a testhő. A lelköm lesz megítatva,

⁴ Vö.: Marienlexikon 1994. 284. továbbá Lexikon der christlichen Ikonographie 3 Bde 1971. 197., 200-203.

⁵ A kápolnák oltárképein csaknem minden esetben Szűz Máriát és a Segítő szenteket együtt ábrázolják. Szűz Mária tiszteletének megújulását térségünkben különösen a jezsuiták működése segítette elő. Ld. Herman 1973. 326-327., továbbá Jánosi 1935. 79-80.

⁶ A csodaforrások és a Mária-kultusz összefüggéseire vonatkozóan ld. Kriss-Rettenbeck 1963. 90-91. Továbbá vö. Lantosné 1994. 197-211.

nem a testöm. A test itt marad, azt eltemetik. A lelköm lesz megítatva vizbü, hogy az örökös szomjúság ne gyötörjön.”

A csodaforrások vize a hagyomány szerint minden Újhold vasárnap újult meg. Ekkor tömegesen keresték fel többnyire egy-egy kistáj endogám közösségei. Sajátosnak kell tekintenünk azt is, hogy vegyes nemzetiségű területeken a csodaforrásokhoz kapcsolódó szokáscelemekények azonosak voltak és így lelki értelemben integráló szerepet is betöltöttek az ott élők körében. Példaként említenénk, hogy „Szent Marázán” (a csodakút neve) szokás volt, ha gyermek született a faluban először a forráshoz és a mellé épült kápolnához vitték, majd a falu határában álló kereszthez (Per Mariam ad Jesum), és felajánlották a gyermeket a Szent Szűznek. Az újszülöttet egyedül édesanyja vitte, és fogadalomból egy csokor virágot vagy örökzöldet tett Mária lábaihoz. Ha a kápolnában többen voltak, utat nyitottak és előreengedték az anyát és gyermekét. Ő Szűz Mária szobra elé térdelt és egyénileg mondott köszönetet a gyermekáldásért. Miután felállt az ott lévők vele együtt közösen énekeltek és imádkoztak. „Szent Marázára horvátok, németek és magyarok egyaránt jártak... sokszor zengett a forrás környéke, a váltakozva más-más nyelven mondott és énekelt imától.” – emlékezett Ruppert Fülöpne.

Főleg nagyobb búcsújáróhelyek körzetéből ismert szokásvariánsra, a fent említett búcsúvezető, a hosszúhetényi Tóth István emlékezett. A környéken lakó férfiak minden Szűz Mária ünnepen még sötétedéskor is elindultak a Zengő hely legmagasabb csúcsára, hogy a felkelő Napban megláthassák Szűz Máriát. Napfelkeltekor együtt imádkoztak és énekeltek Szűz Mária tiszteletére.⁷

Előjáróban képeink bevezetőjeként el kell mondanunk, hogy a Mária ábrázolások sokrétű variánsai a pécsi egyházmegyében kapcsolódnak, a Szűz Mária kultuszkörök Bálint Sándor által megállapított övezeteihez.⁸ Nem véletlenül, hiszen térségünk a hódoltságkori Magyarország legnagyobb megpróbáltatásait viselte el. Így a határörvidék szerepét betöltve a Loreto-i Szűz Mária, a bajor földről osztrák közvetítéssel, illetve a német telepítésekkel nálunk is meghonosodó Maria-Hilf tisztelete egyaránt formálták a szakrális tájat. Nem lenne teljes a kép, ha nem szólnánk a plébániatörténetekben jelzett, már megsemmisült Mária ábrázolásokról, melyek utalnak a Napba öltözött Mária kultusznyomaira. Ez az ikonográfia típus látható, Apátvarasdon, a plébániatemplomban valamint Mária-kéménden a kegytemplom főoltárán. Mindkét szobrot a XVIII. században állították.

Tekintettel a kegyúri egyházi és világi birtokosok külföldi kapcsolataira egyházmegyénkben helyenként felbukkannak a külföldi Mária kegyhelyek képei és szobrai is (lásd pl. Sasvár, Máriazell, Monserat, Maria Taferl stb.). Ezeket többnyire a plébániatemplomban vagy a fogadalmi kápolnában helyezték el.

Az alábbiakban vázlatosan áttekintjük a pécsi egyházmegyében található Szűz Mária ábrázolások variánsait, valamint a hozzá kapcsolódó népi tisztelet hagyományait.

⁷ Tóth István szíves közlése. A kultusz analógiájára vonatkozóan ld. Bálint S. – Barna 1994. 206–207.

⁸ Vö. Bálint 1943. 7–36., 78–87.

A mohácsi járásban fekvő Szűr eredetileg a pécsváradi bencés apátság birtokterületéhez tartozott. A török hódoltság után, 1723-tól népesedett be németajkúakkal Württembergből, a fuldai apátság, valamint Hessen-Nassau területéről. A falu központjában az 1749-ben pusztító sáskajárás és az attól való megszabadulás emlékére az első telepesek egy kis kápolnát építettek. Vászorra festett oltárképe – Mária bemutatása a templomban – apokrif jelenetét ábrázolja. A képen a gyermek Mária, szülei Anna és Joachim kíséretében, a templom lépcsőjén a főpap elé járul. A kép felső részén, a felhők között angyalok és röpködő óriássáskák láthatók. (1-2. kép) Alul gót betűs felirat olvasható: „Die Gemeinde von Syer hat zu Ehren der Jungfrau Maria Opferung in Tempel Diese Kappelen machen lassen für Abwendung der giftigen und schadhafften Heuschrecke Anno 1749. Erneuert in Jahr 1793. und 1910...”

Az ábrázolás témája, azonos megfogalmazásban és kompozícióval látható egy augsburgi kiadvány, a „Christliches Hausbuch” illusztrációján. A metszet tulajdonképpen didaktikailag felépített képsor. Középpont Maria Unbefleckte Empfängniß (Immaculata) áll, körülötte az óramutató járásával egyező irányban 7 kerek formájú kis kép, Szűz Mária életének eseményeivel kapcsolatos jelenetek láthatók. Ezek időrendi sorban a következők: Mária monogramja, A gyermek Mária bemutatása a templomban, Mária eljegyzése, Angyali üdvözlés, Mária látogatása Erzsébetnél, Mária a gyermek Jézussal, A fájdalmas Máriára utaló szív, törrel. A könyv illetve a tézislap metszője, a szigno szerint Gottfried Pfauz 1713.⁹ Az augsburgi kiadványt feltehetőleg a betelepített németek hozták magukkal, így szolgálhatott mintául a szűri kép megalkotásánál az ismeretlen festőnek. (3–4. kép)

A Szeplőtelen Fogantatás ószövetségi megjelenítése (Gen. 3,15) (Jel. 12, 1), a földgömbön álló, kígyó fejére taposó, csillagkoronás Asszony már a középkorban népszerű volt. A XVIII. századi ábrázolások, ikonográfiai variánsok, a pécsi egyházmegyében, a jelentősebb kegyúri birtokokon számos változatban ismertek. A győzedelmes királynő, a „La Purissima” klasszikus prototípusa a XVIII. század harmadik negyedéből, Murillo Pradóban őrzött festménye. Ennek másolatai nem voltak ismeretlenek a Habsburg birodalom területén. Népi változatai a jezsuiták missziós tevékenysége során válhattak népszerűvé a hódoltság után megújuló vidéken.

Egyházmegyénk területén az Eszterházyak birtokán, Bedegkén 1754-ben emeltek templomot a Szentháromság tiszteletére. Innen származik a jelenleg Ozorán őrzött Immaculata szobor, népeis nevén „Kontyos Mária”. A faragott, festett faszobor Szűz Máriát fedetlen fejjel, kontyos hajjal ábrázolja, amint imádkozó mozdulattal áll a világmindenséget jelképező földgolyón. Fejét eredetileg 12 csillagból álló glória övezte. Ez már csak részben ép. Mária lába a sátánt szimbolizáló kígyóra tapos. A megformálás átmenetet képez a provinciális és a klasszikus barokk között.

⁹ Christliches Hausbuch 1713. 142. Vö. továbbá Spamer 1930. 111.

A Kocsola főterén álló Immaculata festett homokkő szobra (1735 körül) a témának kvalitásosabb változata. A falu ugyancsak a hg. Eszterházyak birtoka volt. Az Immaculata kultusz helyi elevenségére vall, hogy a kocsolai erdő csodaforrása is a Szeplőtelen Szűz Mária tiszteletének a helye. Kápolnája oltárán a századfordulón készült faszobor áll. Tulajdonképpen nem véletlenül egy lourdesi Mária, elég itt utalnunk arra, hogy a Szeplőtelen Fogantatás dogmáját, a lourdesi jelenést követően, 1854. december 8-án IX. Pius pápa hirdette ki.

Mucsi, plébániatemplom Immaculata szobra a XVIII. század második felében, a templomépítéssel egy időben (1781–1783) készült. Egykor szintén kegyúri templom, Hőgyészhez majd Závodhoz tartozott. Később a birtok megvásárlása révén került az Apponyiak kezére.

A korabeli mucsi-i plébániatemplom Immaculata szobrának attribútumai kiegészülnek a jogart képező, a Makula nélküli állapotra utaló lilionszállal. Mária lába emberarcú holdsarlón áll.

Szép variánsa a – XVIII. század második feléből –, a kakasdi egykori Szent Anna kápolnából ismert. A koronás Immaculata, lábával eltiporja a sátánt, miközben gyermekét mutatja a hozzá folyamodónak. A kápolnát 1730-ban építették. Megléteiről az 1783-as canonica visitatio is tudósít. (5. kép)

A hagyomány úgy tartja, hogy a szobrot a betelepített bajorok hozták magukkal.¹⁰

Máriagyűd búcsújáróhely templomának szobra eredetileg a Loreto kultuszhoz kapcsolódott. Domsics Mátyás pécsi kanonok egyházlátogatása, 1729. június 26-án arról tudósít, hogy megtekintették Siklós filiálisát, a megromlott állapotú gyűdi templomot, melynek oltárán „...két nagyobb szobor, Szt. Anna és Szt. Joachim és négy kisebb angyal között áll középpűt a ruhákkal díszített Szent Szűz szobra”.¹¹ A szobor öltöztetésének szokása II. József idején megszűnik. A császár Eszterházy Pál László pécsi püspöknek küldött leirata, 1783-ban úgy rendelkezik, hogy a kegytemplom számtalan arany és ezüst votívtárgyát szállítsák Bécsbe. Eszterházy püspök pálos rendbeli szerzetes, elkötelezett Mária tisztelő, futárt menesztett Gyűdre, ahonnan sebtében behozatta a votívtárgyakat, és beolvasztatta egy ötvösmesterrel aranyozott merev előpalástot készíttetett a kegyszoborra.¹² Megjegyeznénk, hogy a „Helytartótanács speciális rendelete a gyűdi Residentiát feloszlato Bizottsághoz Nro. 99-499 sz. alatt” 1793. január 13-án c. leiratában ugyanekkor sürgeti a fenti ezüstpalást beküldését és helyette fából készült ezüstözött utánzat készítését rendeli el.¹³ Ez a palást látható a kegyszobor másolatán. (6. kép)

A Loreto-kultusz sajátos kései kontaminációja ismert a Tolna megyei Zombárol. A kegyúr, a katolikus Döry család egyik tagja, 1880-ban egy közel életnagyságú, mozgatható karú faszobrot hozatott Bécsből. Ez a plébániatemplom oldalkápolnájában áll, üvegezett szekrényben. Egykor a szobrot a helybeli Rózsafüzér Társulat magyar és német asszonyai, a Mária ünnepek előestéjén felváltva öltöztet-

¹⁰ HP Kakasd é.n.

¹¹ Merényi 1939. 79.

¹² P. Fricsy Ádám S. J. szíves közlésére. Vö.: Lantosné 1990. 50.

¹³ HP Gyűd Kézirat. 214.

ték. A liturgia színeihez igazodó ruhákat fogadalomból varratták. A Mária szobor alsó ingét a társulat tagjai, a felsőruhákat egy helybeli varrónő készítette.

A szobor öltöztetői a Rózsafüzér Társulat örökös tagjai sorából kerültek ki. Mária ünnepeken a társulati tagok közös pénzadományából gyertyát gyújtva együttesen adóráltak. Október 8-án, Olvasós Mária ünnepén a kápolna oltáránál közösen misét mondtak. E szokáscselekmény egyfajta lelki integráló hatást gyakorolt a németekre és magyarokra egyaránt. Egészen a németek kitelepítéséig eleven maradt.¹⁴ (7. kép)

Jellegzetes népi megformálású Madonna szobor került elő a Zselicből, a hagyomány szerint, Horváthertelend egykori templomában állt. A hársfából faragott szobrot egy disznóólba, beépítve találták. A Mária és gyermek Jézust takaró palást tömörszerű megformáltsága, díszítettsége, jellegzetesen loretoi típust mutat.

Említésre méltó, hogy bár a szobrok és képek öltöztetésének tilalma a pécsi egyházmegyében 1828-1838-ig, Szepessy Ignác püspök idején ismét előtérbe került¹⁵ számos helyről ismerjük még a XIX. század végéről, sőt a századelőről is a Szűz Mária szobrok öltöztetésének gyakorlatát. Így pl. Miszla, Nak, Szekszárd-Remetekápolna, Barátúr, Mecsekjánosi, Kakasd, Tolna, Mözs, Pincehely, Pári, Papdsib. kápolnáiból.

A bonyhádi Perczel család hagyatékában látható a XVIII. századvégi máriacelli kegyszobor másolata. Itt említenék meg, hogy térségünk kegyúri családjai számos alkalommal megfordultak az ausztriai Zell-ben.¹⁶

A Havi Boldogasszony tisztelete Pécssett és környékén a XVII. század végétől, a helybéli kápolna alapításának idejétől kísérhető nyomon.

A pestisjárványtól megszabadult Pécs város lakói 1697-ben tesznek fogadalmat a templom felépítésére. Ezt követően a járvány hamarosan meg is szűnt. A hagyomány szerint a környék bosnyák-, magyar- és német hívei az építőanyagot maguk hordták fel a hegyre. A Havi Boldogasszony kápolna főoltárán a római Santa Maria Maggiore bazilika kegyképeinek a „Havas Boldogasszony”-nak szignálatlan másolata látható. A kép az ún. „Hodigitria” típus. (A gyermek Jézus bal kezében könyv, jobb keze anyja vállára mutat, itt a csillag hiányzik Mária válláról.) A hagyomány szerint a kegyképet az eredetihez hozzáérintették. 1780-ban a kápolna leégett, így 1781-ben újjáépítették. Ekkor állították a XVI. Lajos stílusú oltárt. A benedikálás alkalmával, augusztus 5-én körmenetet vezettek a Székesegyháztól a Havihegyre. Ezen a processzió az egész papság részt vett.¹⁷ A templom karzatán látható a kegykép XIX. századvégi másolata, melyet szabadtéri misék alkalmával a kápolna elé állítanak (8. kép).

Havi Boldogasszony tiszteletére a pécsi egyházmegyében, 1770-ben Klimó György püspök építtetett kápolnát Mecseknádasdon. A köralaprajzú, kupolával fedett kápolna rokokó oltárának eredeti Szűz Mária képét nem ismerjük, a jelenleg ott látható olajnyomat a XIX. század második feléből származik.

¹⁴ Lantosné 1990. 56.

¹⁵ Visitatio Canonica Szepessy Ignác (Miszla, Nak, Mucsi) 1828.

¹⁶ Perczel László szíves közlése

¹⁷ Vö. Hal é. n. Kézirat

A fenti dedikációra 1827-ben Szebényben, 1838-ban Birjánban valamint a XIX. század végén a Bonyhád melletti Tabódón épült kápolna.

A pécsi egyházmegyében a XVIII. századtól terjed el a Segítő Mária/Maria-Hilf tisztelete. A kegykép kultusztörténete ismert. Hazánkban elsősorban a dunai vízi országút mentén, a Schwäbische Türkei területén honosodott meg a XVIII. század elejétől. Önálló ábrázolása elsősorban a Szigetvár melletti Turbékön és Bátaszéken látható. Kvalitásos másolatai elsősorban a pécsi Irgalmasrend és a Ferencesek templomában figyelemreméltóak.

A Segítő-Mária kápolnáját Bátaszéken, 1762. december 5-én szentelték fel. Titulusa: a „Tisztítótűzben szenvedő lelkek Segítője” – Capella in honore Beatae Mariae Virgins Auxiliatricis Animarum Purgantiarum. Mivel 1771-ben temetőt is létesítettek körülötte, Kapella der Heiligen Jungfrau Maria im Friedhof/Capella Beatae Virginis Mariae in Coemeterio névváltozatban is emlegették.

A kápolna puttókkal díszített, keretezett oltárképén Segítő Máriát, a tisztítótűzben szenvedők oltalmazójaként ábrázolják. A középső kép jobb és bal oldalán a Megfeszített Krisztus a kereszt tövében síró Bűnbánó Magdolnával illetve Szent József halála festmények láthatók.¹⁸

A pécsi püspökség gyűjteményben Segítő Mária ábrázolásával egy viszonylag nagyméretű votív kép, föltehetőleg Passauból származó másolat található. A festmény alsó mezőjében a Duna, az Inn és az Ilz összefolyásánál épült Passau festői városképe látható balra a hegyen a kapucinusok templomával. Felül két angyal tartja a Segítő Mária képmását. Az egyik angyal kezében lilium, felül két puttó barokk koronával. Legfelül mondatsszalag, rajta: „Miraculi S. Maria Auxiliatrix Pal Tai Clara”. (9. kép)

Számos kisebb kápolnában Maria-Hilf az ún. pestises szentek és a 14 Segítő Szent (Vierzehnnothelfer) „koronajaként” jelenik meg. Így pl. a naiv szuggesztivitással megformált votív képen Aparhantról, Mária-Hilf Szt. Sebestyén és a pástorok védőszentjének Szt. Vendelnek társaságában látható. Mucsiban a tisztítótűzben szenvedők patrónusaként, oldalán Szt. Donáttal és Szt. Flóriánnal, Máriagyúdon Szt. Sebestyénnel, Rókussal és Rozáliával ábrázolják. (11. kép)

Maria-Hilf Siklóson, a Ferencesek templomának 14 Segítő Szent oltárképén is jelen van.

A régióban lakó németek, délszlávok és magyarok egyaránt kedvelték a Segítő Mária ábrázolások Hinterglas (üveg hátlapjára festett kép) változatait. Ezeket egykor búcsújáróhelyeken is árulták.¹⁹

Történelmi motiváció eredménye, hogy térségünkben a Regnum Mariánium szellemében a Mária ábrázolásokon előtérbe kerül a hazafias szellemiség. Ennek jegyében a németek lakta települések templomai, kápolnái oltárképein számos helyen látható Szűz Mária mint a Világ Királynője, a Magyarok Nagyasszonya.²⁰ Ebben az ikonográfiai témában egyik legszebb példánk csak torzóban maradt fenn

¹⁸ vö. Bátaszék 2. Band 1991.

¹⁹ A Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményében egy Sandl-ból való változatot őrzünk. L. Imre M. 1975. 234.

²⁰ Galavics 1975. 234.

a pécsi püspökség korábbi gyűjtéséből. Lelőhelyét és adatait nem ismerjük. A közel életnagyságú festett faszobor, a Holdsarlóra lépő Máriát mint a Magyarok Királynőjét jeleníti meg előttünk a XVIII. századi magyar ruhában, ingvállban és vállfűzőben. Karján eredetileg a gyermek Jézust tartotta. Mária fején fából készült barokk korona volt látható. Feltehetőleg oltáron álló szobor lehetett.

Mária a Világ Királynője épségben maradt, hársfából faragott festett, aranyozott változata Hásságy, Szt. Rókus kápolnájából ismert. A kápolnát 1769-ben építették a pestis járványt követően. A község Batthyány birtok volt. Telepítése után (1732 után) bosnyákok és németek lakták. (12. kép)

Ugyancsak Szt. Rókus kápolnájából, Cikóról került elő a fából faragott szép megformálású Madonna a gyermek Jézussal.

Görcsöny plébániatemplomát a hódoltság előtt már 1345-től búcsús helyként ismerték. A török uralom alatt unitáriusok lakták. A XVIII. század elejétől domonkosok majd jezsuiták a kegyurak, később világi nyágbirtokosok.

Templomának kegyképe az olaszországi novarai körzetben lévő Ree-i „Madonna dei Miracoli” másolata. E típus a „Maria lactans”. Változatai láthatók Buda-Krisztinaváros, Budakeszi-Makkos Mária, valamint Vértessomlói búcsújáróhelyeken is.²¹ Napjainkig vitatott, hogy egyházmegyénkben az oltáron látható, vagy ennek két másik változata az ősi. Ugyanis a pécsi püspökség és a pécsi Belvárosi templom is őriz egyet-egyet. E kegykép magyarországi eredetijének, a Krisztinavárosi templom oltárképének rézmetszet másolatát, amely Binder János Fülöp budai nyomdájában készült (az 1760-as éveket követően), szentkép és imalap formájában egykor százával árulták a görcsönyi búcsújáróhelyeken.²² (13. kép)

Mária mennybevételének Jacobus de Voragine által leírt apokrif jelenete fogalmazódik meg a kisdorog-ódányi egykori középkori kápolna romjaira épült templom oltárképén (1846). Az Apponyiak a képet a hagyomány szerint Bécsből hozták. Festőjét nem ismerjük. Az eredetileg félköríves keretű képet felső részén levágták, így a teljes kompozíciót nem ismerjük. Mária égbe emelkedő alakja, és a sirt körülvevő apostolok mozgalmas csoportja kvalitásos barokk vonásokat őriz.

A Fájdalmas Mária, a Pieta ábrázolások számos változata közül kiemelkedik a Pécs-Rácvárosi templom Szűz Mária oltárának szobra.

Az oltár eredetileg a szentkúti pálos templomban állt. A rajta lévő Fájdalmas Szűz szobor eredete korábbi, míg az oltár többi része 1780-ban készült. A szobor az oltárral együtt a pálos rend feloszlása után, vásárlás révén került az 1756-80 között épült német-ürögi (később a városrész neve Rácváros) templomba.

A Pécestől északnyugatra fekvő Ürög melletti Szentkút első említése a XV. századból ismert.²³ Kiseb-nagyobb megszakításokkal pasztoráltak itt pálosok. A hódoltság alatt a szentkúti búcsújáróhelyet nemcsak Pécs környékéről, hanem az egyházmegye tolnai részéből Pozsega, Szlavónia területéről valamint Győrből is látogatták.

²¹ Id. Bálint-Barna 1994. 325, 348.

²² Szilárdfy-Tüskés-Knapp 1987. 89., 177. Szilárdfy 1995. 72.

²³ Kisbán 1938. I. 327.

„1695 körül Radanay Mátyás püspök titkára, Somogyi Zsigmond pálos, Szentkúton már megtelepedett. A püspök jóságából ott egy kis terület földet kapott. A hívek adományának hozzájárulásával kis templomot és lakást épített. A templomot Nagy Asszony tiszteletére avatták fel. Maga a püspök gyakorta kilátogatott Szentkútra, ott maga is ájzatosságra merült, a hívek gyónását hallgatta, sőt a kis templom számára az apostoli széktől búcsút is eszközölt ki. Így írja ezt a pécsi pálosház krónikája”²⁴

Frater Somogyi Zsigmond, Barilovich Lajos generális perjelhez intézett levelében, 1696. június 16-án arról ír, hogy a szentkúthoz „...sok ezer ember gülekezetből álló... mind magyar, racz es egebiek is el szoktak jüni...”²⁵

Radonay Mátyás püspök (1687–1703) az 1690-es évek végén, a szentkúti pálosokat kéri fel a Pécs környéki pasztorációs feladatok ellátására. „Első pécsi kis templomunkban állítólag csodálatos esemény is történt, amennyiben a templomunkban lévő Szent Szűz szobra vérzett. E tény a káptalan színe előtt tett vallo-másaikkal is erősítették (Káptalani Levéltár 1716. január 7 és 14.). Más okmány szerint a szentkúti templom helyreállítása, amely mellett a pécsi pálos háznak egyik papja működött, a szenterzsébeti plébános 10 forintot hagyott már az 1713. Évben (pro restauranda Ecclesia sacro fontana B. M. V. K. L. 64)”²⁶

1704-ben pécsi rácdúláskor a pálosok elhagyták a várost és csak 1712 körül tértek vissza.

A Fájdalmas Mária oltár a pálos rendi szellemiséget, ikongráfiát summázza. Főalakja Mater Dolorosa, a halott Jézust ölében tartó Pieta, egyedülállóan drámai megfogalmazású. Az élettelen Krisztus a palást takarásában mintha anyja testéből nőne ki. Mária szeme könnyezik, arca megtört a fájdalomtól. Jobb kezével gyengéden fia fejét, baljával karját tartja. (14. kép)

Különösen Mária vonásai archaizálók, ennek hatását erősíti a fején látható rendhagyó abroncskorona is. A festett, aranyozott szobor egy üvegajtóval lezárt fülkében áll. A fából készült retabulum, két szélén egy-egy hengeres, belül egy-egy csavart oszloppal arányosan tagolt. Ebben a hármas osztásban balra Szt. Bonaventura kettős, keresztes bottal, jobbra Szt. Miklós püspök mitrában, püspöki ornatásban, kezében könyvvel és 3 kenyérrel látható. Mária felett, az erőteljes horizontális párkánytagozaton, barokk korona. A kompozíció felső részén ugyancsak hármas osztásban, a háromszögbe foglalt, Szentháromságra is utaló Isten szeme, ennek jobb oldalán Remete Szt. Pál, lábánál hollóval, a másik oldalon Boldog Özséb látható, fehér rendi ruhában. A felső, horizontális mezőt jobbról-balról és az oltár csúcsán a felmagasodó kereszt hangsúlyozza. (15. kép)

Mater Dolorosa e fenti megjelenítése a magyarországi példák sorában egyedülállónak mondható. Egyéb adatok hiányában – analógiát keresve –, az észak-csehországi Železný Brod egyik búcsújáróhelye kegyszobrára utalhatunk.²⁷ Az ottani

²⁴ Szentkirályi 1912. IV./1. 8.

²⁵ Documenta Artis Paulinorum 1975. 2. 269.

²⁶ Szentkirályi 1912. V./4. 143.

²⁷ Vö. Hasalová-Vajdiš 1974. 164., 286.

eredetileg gótikus szobor a XVIII. században számos másolatban és változatban terjedt el szélesebb körben. A szentkút-rácvárosi és a zelezny-brod-i Pieta kompozíciója azonos.

A Pécs környéki német lakosság egykori sasvári (Pozsony megye) búcsújárására vall néhány, egyházmegyénkben található Pieta ábrázolás.

Újpetre plébániáján őrizték azt a fából faragott, egykor festett nagyméretű szobrot, melyet a hagyomány szerint a sasvári búcsújárás után egy névtelen faragó készített.

Mucci mellett Papdon is hasonló megfogalmazású Pieta szobor volt az egykori búcsúkápolna oltárán. Az emlékezet úgy tartja, hogy az erdőben elásva találták. A kisméretű szobor magassága mindössze 22,8 cm. (16. kép)

Üvegezett dobozos, felöltöztetett viaszkép változata Patacsról került Pécsre, a Janus Pannonius Múzeumba. A múlt század második felében készült Salzburgban, feltehetőleg szériamunkaként. Egy század elején kiadott salzburgi árjegyzék szerint²⁸ ezeket a búcsútárgyakat közvetlenül a gyártól lehetett rendelni. Rendszerint a Dunán hajón szállították le elosztásra, Dunaföldvárra és Mohácsra. Onnan vitték tovább a megrendelőhöz, természetesen a búcsújáróhely Gyűd, Mecsek-Szentkút stb. felirattal.

A Sasvári Pieta képtípusát formázza az egykori fazekasfalu, Peterd útmenti keresztjének tövében látható Szűz Mária szobor is. (17. kép)

Az egyházmegyénkben található Szűz Mária ábrázolások között két rendhagyó példát idéznénk. Mindkettőt inkább mint ikonográfiai érdekességet említenénk, nem tudunk arról, hogy szerepük lett volna a helyi Mária kultuszban.

Egyedülállónak mondható a pécsi püspökség tulajdonában lévő Monserrati kegyszobrot ábrázoló kép. Alkotóját nem ismerjük.

Katalónia és a spanyol nép védőszentjének képe, a Trónoló Szűz Mária a gyermek Jézussal, sajátos ikonográfiai summázata a Biblia első és utolsó könyvének. Éva paradicsomi almája és a lilium, az eredeti bűntől mentes Szűzre utal. Tizenkét csillagú koronája az Apokalipszist idézi. Jézus arany köpenye s a kezében tartott földgolyó a jövődölcésre utal: királyságnak, „országának nem lesz vége”.

Monserrat kegyszobrának tisztelete, az iszlám térhódítása idején terjedt el. 730 körül a szobrot a mohamedánok elől elrejtették egy magas hegyen. 888-ban Wilfredo gróf Ripoll apátnak ajándékba adott itt területet. Ő ezen a vidéken remetelakot és kápolnákat építtetett. Ezeket Mária tisztelete jegyében szentelték fel. A kegyszobrot a későbbiek során abban a templomban őrizték, melynek helyén a legenda szerint eredetileg egy ősrégi Vénus szentély állt. Ezt a pogány szentélyt maga Szt. Mihály arkangyal rombolta le csodálatos módon. Neki mint a „hegyek urának” emeltek itt templomot. Ebben őrizték a szobrot. Később a templom mellé kolostort emeltek... A szobrot a monserrati millennium alkalmával 1881-ben megkoronázták, és a trónoló Szűz Máriát Katalónia védőszentjévé emelték.²⁹

²⁸ Gebrüder Weinkamer, Wachswaren-Fabrik Salzburg (Österreich) árjegyzéke, valamint Millner Jenő szíves közlése alapján.

²⁹ Marienlexikon. 1992. 502–503.

A képen a háttérben a kegyszobor történetének helyszíne a remetelakok és a kápolnák, köztük a Szt. Mihály templom látható. (18. kép)

Nem kizárt, hogy a festmény Cienfuegos Alvarez jezsuita bíboros, a Vaticanban székelő pécsi püspök (1735-1739), aki egyébként soha nem tartózkodott egyházmegyéjében, idején kerülhetett a pécsi püspökség birtokába.

Figyelemreméltó, hogy a monserrati kegykép Eszterházy Pál 1690 és 1696-ban kiadott kötetében Az egész világonlevő csudatévő boldogságos Szűz képei... illetve A Mennyei Korona... kötetében is szerepel.³⁰

Az Apponyi család tulajdonából került a püspökség birtokába a Maria-Taferlből származó Pieta. Egykor fölthetetőleg mint búcsús ajándék származott ide, e szépen megformált faszobor. (19. kép)

Egyházmegyéink területén számos útmenti kereszt látható. Velük kapcsolatosan utalnánk Szűz Mária tiszteletének sajátos, élő hagyományára. A szokás a Baranya megyei Hegyhátról ismert. Ez a vidék a hódoltság során elnéptelenedett. A XVII-XVIII. században itt a boszniai valamint az eszéki ferencesek pasztoráltak. A szórványok zárt világában jobban megőrződött a laikus gyakorlat. Az 1920-as évekig szokás volt, hogy a fiatalasszonyok első gyermekük születését követően, a gyermekágyból felépülve egyedül indultak útnak avatózni a határban lévő keresztet. Ilyenkor a Krisztus korpusz alatt álló Mária szoborra rövid fohász kíséretében maguk szőtte vászondarabot, „köntöst” terítettek. Ha gyermekük az avatózás előtt meghalt, akkor ezt a vászonanyagot a gyermek alá, a koporsóba tették. Az ősi rítus tartalma már elhomályosult, de mint búvópatak újjáéledt, ugyanis ezen a vidéken napjainkban a cigány lakosság Mária ünnepeken az útmenti kereszt talapzatán álló Mária szobrokat mindig felöltözteti.³¹ (20. kép)

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a pécsi egyházmegyéjében a XVIII. századtól a Szűz Mária tisztelet megújulását a migráció és a különböző nemzetiségek kölcsönhatása is elősegítette. Ezt bizonyítja a templomok és a kápolnák sokféle Mária-dedikációja. Ugyancsak számottevő az ábrázolások többféle változata. Térségünkben leginkább a Loretto-i és a Segítő Boldogasszony/Mária Hilf kultuszvariánsai figyelhetők meg. Terjedésüket részben a világi és egyházi kegyurak, a szerzetesrendek valamint az öntevékeny népi vallásosság segítette elő. Figyelemreméltó vidékünkön a loretoi kultusz régi hagyományában gyökerező, és napjainkban is élő népi szokásvariáns, a határbeli keresztet, Mária szobrainak öltöztetése.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1943 Sacra Hungaria. Kassa.

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 Búcsújáró magyarok. Budapest.

³⁰ Esterás 1690. 232.

³¹ Lantosné 1990. 59.

BÁTASZÉK I-II.

1991 Red. Joannes Göbelt. Pécs.

CHRISTLICHES Hausbuch

1713 Ausburg

DERCSÉNYI Dezső

1984 Baranya középkori templomai. Budapest.

DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM I-II.

1976 Budapest.

ESTERÁS Pál

1690 Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek... Nagyszombat. Reprint, 1994. Budapest

GALAVICS Géza

1975 Hagyomány és aktuális a magyarországi barokk művészetben. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Budapest.

HAL Pál

É.n. A pécsi Haviboldogasszony kápolna 1697–1947. Kézirat

HASALOVA, Vera- VAJDIS Jaroslav

1974 Die Volkskunst in der Tschechoslovakie. Prag.

HERMAN Egyed

1973 A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München.

JÁNOSI Gyula

1935 Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma.

KISBÁN Emil

1938 A magyar pálosrend története I–II. Budapest.

KRISS-RETTENBECK LENZ

1963., 1971 (2) Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens. München.

L. IMRE MÁRIA

1988 Népi üvegképek a Néprajzi Osztály gyűjteményéből. In. Örökség Pécs.

LANTOSNÉ I. Mária

1990 Öltöztetős Mária szobrok Magyarországon In. Vallástudományi Könyvtár 3. Budapest.

LANTOSNÉ I. Mária

1994 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében I. Csodaforrások és szentkutak. I. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve Pécs

LEXIKON DER CHRISTLICHEN IKONOGRAPHIE 8Bde

1968–1976 Freiburg i. Breisgau.

MARIENLEXIKON 6 Bde

1988–1994 St. Ottilien.

MERÉNYI Ferenc

1939 Domsics Mátyás egyházlátogatása (Canonica Visitaio) Baranyában 1729-ben. Pécs.

SPAMER, Adolf

1930 Das kleine Andachtsbild. München.

SZENTKIRÁLYI István

1911 Magyar Pálosok és a Jakabhegy. In. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője IV. kötet /1.

SZENTKIRÁLYI István

1912 Jegyzetek Jakabhegy és Szentkút történetéhez. In. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője V. kötet /4.

TÖRÖK József

1990 Szerzetesrendek és lovagrendek Magyarországon. Budapest.

Mária Lantos Imre

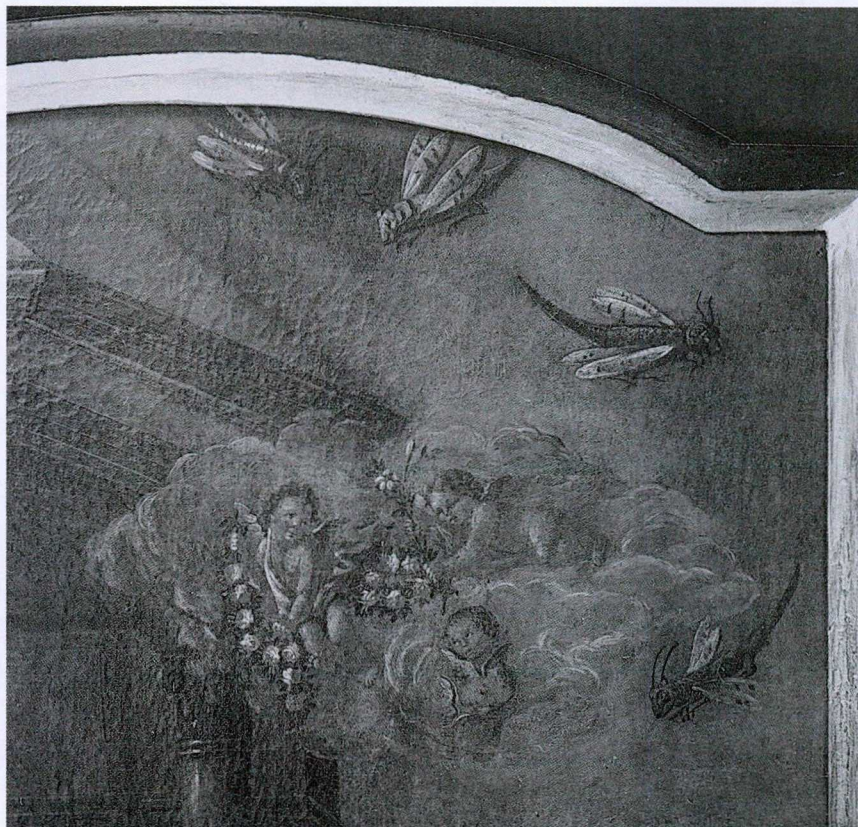
The Cult and Iconography of the Virgin Mary in the Diocese of Pécs

Under the Turkish occupation in the 16th-17th centuries many dioceses of Hungary became deserted. In the 18th century Hungarians, Germans, Croatians settled down to these regions, so in South Transdanubia. This migration helped and coloured the renewal of the veneration of Virgin Mary. This can be seen on the different dedications of the Marian churches and on the different iconographical representations of her. The most popular cults of Virgin Mary are the Virgin Mary of Loreto and the Mariahilf. It is worth mentioning the dressing of the roadside crosses and the statues of Mary.

1. KÉP: MÁRIA BEMUTATÁSA A TEMPLOMBAN
 OLTÁRKÉP, SZŰR, FOGADALMI KÁPOLNA, 1793.

2. KÉP: MÁRIA BEMUTATÁSA A TEMPLOMBAN, OLTÁRKÉP-RÉSZLET

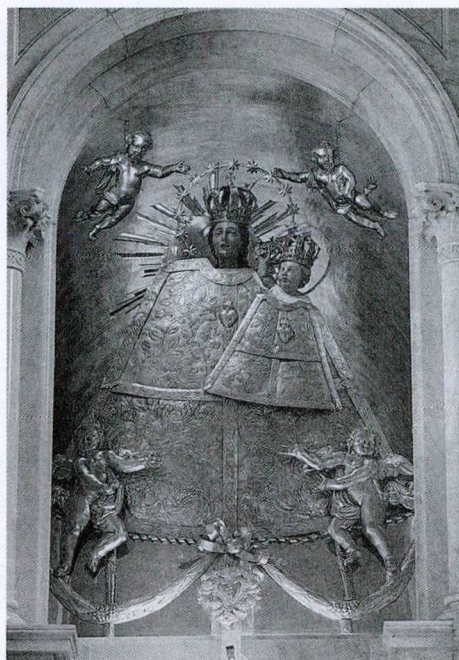
3. KÉP: A CRISTLICHES HAUSBUCH ILLUSZTRÁCIÓJA MÁRIA ÉLETÉNEK JELENETEIVEL, G. PFAUZ METSZETE, 1713

4. KÉP: MÁRIA BEMUTATÁSA A TEMPLOMBAN. RÉSZLET A CHRISTLICHES HAUSBUCH ILLUSZTRÁCIÓJÁBÓL. A SZŰRI FOGADALMI KÁPOLNA OLTÁRKÉPÉNEK ELŐKÉPE

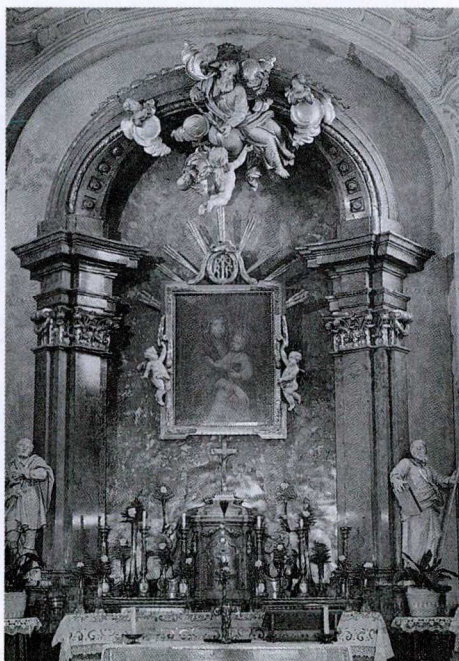
5. KÉP: IMMACULATA, KAKASD, SZENT ANNA KÁPOLNA, XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL

6. KÉP: A MÁRIAGYŰDI KEGYSZOBOR EZÜSTÖZÖTT PALÁSTBAN, XVIII. SZÁZAD VÉGE

7. KÉP: ÖLTÖZTETŐ MÁRIA-SZOBOR, ZOMBA, PLÉBÁNIATEMPLOM, 1880

8. KÉP: HAVI BOLDOGASSZONY KEGYKÉPE, PÉCS-HAVIHEGY, XVIII. SZÁZAD VÉGE

9. KÉP: MARIAHILF KEGYKÉP-MÁSOLATA
PASSAU LÁTKÉPÉVEL

10. KÉP: A TURBÉKI MARIAHILF KEGYKÉP
MÁSOLATA

11. KÉP: MARIAHILF SZENT SEBESTYÉN ÉS
SZENT VENDEL TÁRSASÁGÁBAN, APARHANT,
XVIII. SZÁZAD

12. KÉP: MÁRIA, A VILÁG KIRÁLYNŐJE,
HÁSSÁGY, XVIII. SZÁZAD VÉGE

13. KÉP: A GORCSONYI KEGYKÉP MÁSOLATA
(XIX. SZ. ELEJE) PÉCSI PÜSPÖKSÉG

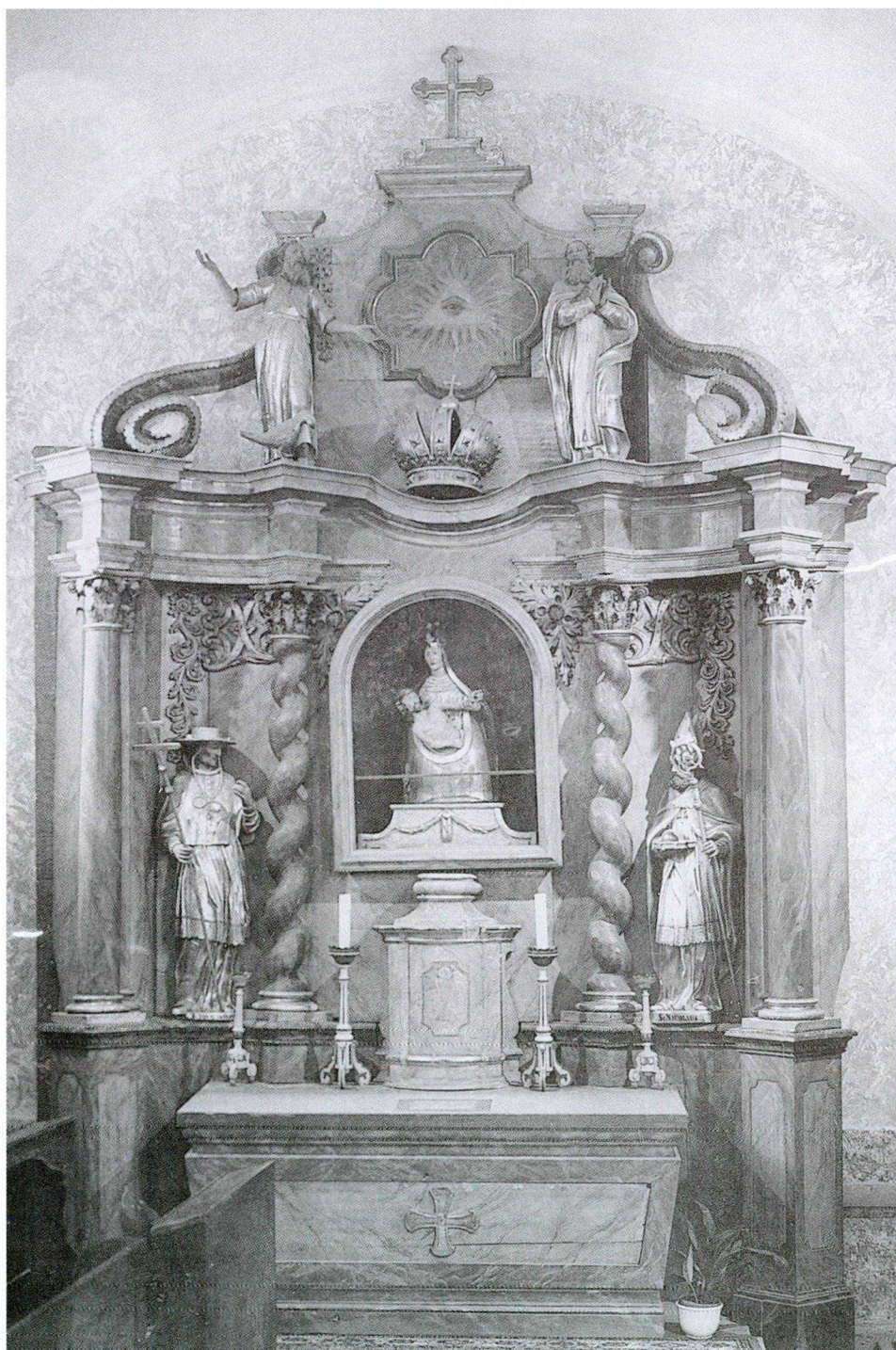
14. KÉP: FÁJDALMS ANYA SZOBRA, PÉCS-
RÁCVÁROSI TEMPLOM OLTÁRÁRÓL (XVII. SZ.)

16. KÉP: A PAPDI PIETA SZOBRA (XVIII. SZ. VÉGE)
PÉCSI PÜSPÖKSÉG

17. KÉP: KŐBŐL FARAGOTT PIETA ÚTMENTI
KERESZT TALAPZATÁN PETERD (XIX. SZ. VÉGE)

15. KÉP: PÉCS-RÁCVÁROSI TEMPLOM FÁJDALMAS MÁRIA OLTÁRA 17-18. SZÁZAD

18. KÉP: MONSERRATI MÁRIA KÉP, PÉCS
PÜSPÖLSÉG XVIII. SZ.

19. KÉP: MARIATAFERL-I PIETA SZOBOR, PÉCS
PÜSPÖKSÉG

20. KÉP: ÖLTÖZTETETT MÁRIA-SZOBOR,
ÚTMENT KERESZT XIX. SZ. VÉGE